ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ
Պատմական գիտ. դոկտոր

Խ. ԱԲՈՎՅԱՆԸ՝ ՔՐԴԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՂ

Խ. Աբովյանին, որպես հայ ազգագրության եւ բանագիտության սկզբանավորողներից մեկին, հանձնարարված էր ուսումնասիրել Հայաստանի տարածքում ապրող քրդերի եւ եզիդիների կենցաղամշակութային յուրահատկությունները: Պատվիրատուն ցարական կառավարության Կովկասյան փոխարքայության պաշտոնյա Կոմս Բեկենդորֆն էր: 1845 թ. վերջերին՝ հենց Քրիստոսի ծննդյան տոներին, ամենադաժան ձմռանը, արձակուրդ վերցնելով՝ Խ.Աբովյանը մեկնում է քրդաբնակ եւ եզդիաբնակ շրջաններ, որտեղ երկու շաբաթ ապրելով նրանց մեջ՝ արժեքավոր տեղեկություններ է ձեռք բերում նրանց բարքերի, սովորությունների, հավատալիքների, բնավորության եւ նույնիսկ պոեզիայի մասին: Վերադառնալով Թիֆլիս՝ երեք ամսվա ընթացքում հավաքած նյութերը մշակում եւ ամփոփում է գերմաներենով գրված «Քրդեր եւ եզիդիներ» աշխատության մեջ: Հավանաբար, Աբովյանի ուղեւորությունը եղել է 1845 թ. դեկտեմբերի 23-ից մինչեւ 1846 թ. հունվարի 6-ը, քանի որ այդ ժամանակ էին տեղի ունենում ծննդյան տոները եւ Նոր տարվա արձակուրդները:

Աբովյանի լավատեղյակությունը քրդերի եւ եզիդիների մասին մեծ չափով պայմանավորված է նաեւ մանկապատանեկան տարիների տպավորություններով, իր հայրական տանը՝ Քանաքեռում ձմռանը մշտապես հանգրվանող քրդերի եւ եզիդիների հետ շփումներով, եւ 1829 թ. սկսած մինչեւ 1844 թվականը Պարբոտի, Վագների, Հաքստհաուզենի, Աբիխի հետ շրջագայությունների ժամանակ Արեւելյան Հայաստանում, Բայազետի փաշայությունում եւ Մակուի խանությունում գրի առած հարուստ տեղեկություններով եւ նրանց լեզվի ու սովորույթների լավ իմացությամբ: Բացի այդ, Աբովյանը հիշատակում է նաեւ, թե ինքը քրդերի եւ եզիդիների մասին նյութեր է գրառել նաեւ նրանց սովորություններին լավատեղյակ տեղացի հայերից: Անշուշտ նրա ձեռքի տակ են եղել արաբական եւ պարսկական որոշ աղբյուրներ, ինչպես նաեւ Հ. Չամչյանի «Հայոց պատմությունը» եւ Ղ. Ինճիճյանի «Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի» մասն առաջին, Ասիա, հ. Ա, գիրքը, ուր քրդերի մասին խոսվում է 51-56 էջերում: «Քրդեր եւ եզդիներ» ուսումնասիրությունը կարեւոր տեղ է գրավում Խ. Աբովյանի գրական հարուստ ժառանգության մեջ: Քրդերի եւ եզիդիների մասին հետազոտություն կատարելու ցարական կառավարության առաջարկը, ինչ խոսք, կապված էր Ռուսական կայսրության մեջ նոր մտած ժողովուրդների ազգային յուրահատկությունների իմացության միջոցով կառավարման ազգային քաղաքականություն մշակելու խնդրի հետ: Միաժամանակ, հայոց ազգային-էթնիկ առանձնահատկությունների բացահայտման համար «կպահանջվի ոչ միայն բանականություն, ամեն տեսակի գիտելիքներ, այլեւ տեղական եւ հարեւան ժողովուրդների ազգային պատմության վավերագրերի բազմամյա, ժրաջան ուսումնասիրություն եւ հետազոտություն»[1]:

1 Տե՛ս **Խ. Աբովյան**, Համառոտ ակնարկ հայերի մասին, Երկերի լիակատար ժողովածու, 8 հատորով, հ. 8, Եր.,

«Քրդեր եւ եզիդիներ»[2] ուսումնասիրությունը բաղկացած է երկու բաժնից: Առաջինը «Քրդեր», ապա՝ «Եզիդիներ»: Ուսումնասիրության ձեռագիր առաջին օրինակը ուղարկվել է Մյունխենի համալսարանի պրոֆեսոր Մորից Վագներին: Վերջինս Աբովյանին համարում է Արեւելքի լավագույն հետազոտող ու գիտակ, ասիական շատ լեզուների տիրապետող: Վագները գրում է. «Դարոն Աբովյանի ձեռագիրը, որ պարունակում է քրդերի եւ շատ տեղեր նրանց հետ խառն ապրող եզիդիների սովորույթների, բնավորության գծերի եւ կյանքի պայմանների մասին հանգամանալից դիտողություններ, դրվեց իմ տրամադրության տակ ազատորեն օգտվելու պայմանով»[3]: Ձեռագրերից երկրորդը հանձնված է եղել Կովկասի փոխարքայի գրասենյակին դեռեւս 1846 թ.: Աբովյանը, իբրեւ առանձին տարբերակ, գրել է նաեւ «Ակնարկ քրդերի ծագման, ազգային հատկանիշների, լեզվի բարքերի եւ սովորույթների մասին»[4]: Առանձին նաեւ «Քրդեր»[5] եւ «Եզիդիներ»[6]:

Քրդերին նվիրված մասի սկզբում Խ. Աբովյանն ընդգծում է, որ քրդերի ծագման, ներկայի եւ անցյալի մասին գրավոր տեղեկությունները շատ աննշան են: Նույնիսկ քուրդ գրագետները ոչինչ չգիտեն իրենց մասին, բացի նրանից, որ իրենք քուրդ են եւ աշխարհիս երեսին գոյություն ունեն նոյան ժամանակներից: Քրդերն ունեն ինքնանվանման երկու ձեւ՝ «կուրմանջե» եւ «քուրդ»: Առաջինը կապված է ձեւավորման տեղանքի հետ, քրդերը իրար մեջ իրենց կոչում են «կուրմանջե»: Այլազգիների համար նրանց ինքնանվանումը «քուրդն» է:

Խ.Աբովյանը բերում է քուրդ անվանման 3 բացատրություն. առաջինը, որ առաջ են քաշել Միքայել Չամչյանը եւ Ղուկաս Ինճիճյանը, կապված է արաբական տիրապետության շրջանում իսլամ ընդունելու եւ Հայկական ***Կորդուք*** ու ***Մոկս*** պատմական հարավային նահանգներում հաստատվելու տեղավայրի անվան հետ, երկրորդը՝ պարսկերեն ***կուրդ***՝ ուժեղ, զորեղ, իսկ երրորդը՝ թուրքական ***գուրդ*** (գայլ) բառերի հետ, որ հիշեցնում է այդ ժողովրդի ավազակային հակում ունենալու հանգամանքը: Աբովյանը մի դեպքում հնարավոր է համարում անունը բխեցնել Կորդուք վայրի անվանումից, իսկ առավել հավանականը այս երեք անուններից համարում է թուրքականը, որովհետեւ ըստ նրա՝ քրդերն այնպես են թուրքերեն խոսում, ինչպես իրենց բնիկ լեզվով; Բոլոր դեպքերում քուրդը միջնադարում առաջացած անուն է: ***Կուրմանջե*** ինքնանվանումը նա կապում է Դարսկապտանի հարավարեւելյան սահմանում գտնվող ***Կարման*** կամ ***Կարման***՝ (ներկայիս Քիրմանշահ) քաղաքի անվան հետ, այն քաղաքի, որ սկզբում եղել է մի քանի քրդական ցեղերի բնակավայր[7]:

Խ. Աբովյանը ակնարկային հոդված է նվիրում քրդերի ծագման, ազգային հատկանիշների, լեզվի, բարքերի ու սովորույթների ուսումնասիրմանը: Ըստ Աբովյանի քրդերը մարական ծագում ունեն: Ինչ մնում է լեզվին, ապա իսլամի ընդունման եւ արաբական տիրապետության շրջանում քրդերենը ըստ Աբովյանի՝ «մի խառնուրդ է թաթարերենի, արաբերենի, հայերենի եւ հատկապես պարսկերենի», «հայկական եւ ասորական սահմանամերձ վայրե-

1958, էջ 32:

2 Անդ, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 243-285:

3 Տե՛ս անդ, Ծանոթագրություններ, էջ 424:

4 Տե՛ս անդ, էջ 345-349:

5 Տե՛ս անդ, էջ 373-393:

6 Տե՛ս անդ, էջ 405-412:

7 Տե՛ս **Խ.Աբովյան**, Քրդեր, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 375:

ռում իշխանական ամբողջ ցեղեր եւ գավառներ անցան նրանց [քրդերի-Ռ. Ն] կողմը եւ ձուլվեցին նրանց հետ»[8]: Քրդերի՝ դեպի հայկական սահմանամերձ շրջաններ տեղաշարժվելու եւ հայկական հոծ բնակչությանը իրենց ենթարկելու շրջանում որոշ քրդական ցեղեր «սերվել են հայ իշխանական Սլկունի, Ռշտունի, Մամիկոնյան եւ Մանդակունի տներից»[9]: Ակնարկում Աբովյանը խոսում է արաբներից քրդերի կրած մեծ ազդեցության՝ կրոնի, արտաքին կերպարանքի, տարազի, ընտանեկան բարքերի, կենցաղի, օրենքների, ամեն տեսակ առաքինությունների եւ արատների մասին. Ներթափանցումը քուրդ հավատակիցների մեջ այնքան մեծ է եղել, որ նույնիսկ քրդերի կարծիքով իրենք սերվել են արաբներից[10]:

Մեկ այլ տեղ գրում է, թե «Հարավային Միջագետքում բոլոր քրդական ցեղերը խոսում են արաբերեն՝ ինչպես իրենց մայրենի լեզվով... ասիական ոչ մի ժողովուրդ այնպես մաքուր չեն խոսել արաբերեն, ինչպես քրդերը»: Այս եւ կենցաղամշակութային այլ ընդհանրություններ նկատի ունենալով՝ Խ. Աբովյանը հանգում է մի եզրակացության, որի հետ ոչ մի կերպ չի կարելի համաձայնել: Նա գրում է. «Ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ քրդերի մի խոշոր մասը սերում է արաբներից»[11]: Հարկ է նշել, սակայն, որ քրդերի ծագման, նրանց պատմության հետ կապված շատ հարցեր տակավին մինչեւ օրս լիովին չեն պարզաբանված:

Արաբական խալիֆայության կազմավորումից հետո քրդական ցեղախմբերը թափանցել են Հյուսիսային Միջագետք եւ մահմեդականություն են ընդունել: Սելջուկյան թուրքերի տիրապետության շրջանում՝ ԺԱ-ԺԲ դդ., քրդերը սկսեցին հաստատվել Հայաստանի հարավային գավառներում: Այդ գործընթացը ավելի զանգվածային բնույթ կրեց մոնղոլական նվաճումների շրջանում եւ հատկապես ԺԵ-ԺԶ դարերում, երբ օսմանյան սուլթանները Պարսկաստանից պարբերաբար գաղթեցնում եւ Հայաստանի հարավային գավառներում էին տեղավորում ռազմատենչ քրդերի, որոնց վրա դրվում էր թուրքական սահմանների պաշտպանությունը, դրա դիմաց քուրդ ցեղապետներին արտոնություններ ու առանձնաշնորհումներ էին տրվում: Նստակեցության եւ ազատ ապրելու պայմաններ ստեղծելով՝ թուրքական սուլթանները փաստորեն գայթակղում էին պարսկական քրդերին: Նրանց իրավունք էր վերապահվում շարժվել իրենց հոտերի հետ ցանկացած ուղղությամբ: Թուրք կառավարողները նրանց միջոցով փորձում էին տարանջատել ու թուլացնել տեղական նստակյաց հայ բնակչությանը: Քրդական ցեղերը «յուրթլուկի» «օջակլըկի ու հյուքումեթի» ինքնավար իրավունքներով ընդարձակ շրջաններ են զբաղեցնում, որոնք այնուհետեւ վերածվեցին քրդական հզոր իշխանության՝ Բիթլիս կենտրոնով[12]:

Քրդերը Պարսկաստանում, ինչպես եւ Թուրքիայում, հատկապես հայկական հարավային գավառներում, համարյա անսահման իշխանության տեր էին եւ մի քանիսում էլ հաստատել էին իրենց իշխանությունը: «Իրենց արշավանքների եւ ասպատակությունների

---

8 **Խ.Աբովյան,** Ակնարկ քրդերի ծագման, ազգային հատկանիշների, լեզվի, բարքերի եւ սովորույթների մասին, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 345:

9 Տե՛ս անդ, էջ 346:

10 Տե՛ս անդ:

11 Անդ, էջ 378-379:

12 Տե՛ս **Գ.Սրվանձտյանց**, երկեր, հ. 2, Եր., 1982, էջ 444-452. **Ն. Շահպազեան,** Քուրդո-հայ պատմութիւն, Կ.Պոլիս, 1911, էջ 57-58, ***В. Никитин***, Курды, М., 1964, էջ 240-247, ***А.Г.Туманский***, Очерк района Эрзрумского и Битлийского вилайетов, Тифлис, 1909, էջ 31:

ժամանակ քրդական ցեղերից մի քանիսը սարսափելի էին թե՛ միմյանց նկատմամբ եւ թե՛ օտարների»[13]:

Քրդերի բնութագրությունը: Ուշագրավ է նաեւ քրդերի նիստ ու կացի, բարքերի ու սովորույթների՝ Խ. Աբովյանի նկարագրությունը: Ըստ Աբովյանի՝ քրդերը մեծ մասամբ զբաղվել են խաշնարածությամբ, հողագործությամբ, մասամբ նաեւ՝ արհեստներով: Նրանք ապրել են նահապետական կյանքի բնատուր մաքրությամբ, միաժամանակ «ազատ են, անկախ ու անսանձ, անհանգրվան», «Առաջին անգամ ես նրանցից սովորեցի, որ դժբախտության մեջ էլ կարելի է չընկճվել»[14]:

Քրդերը ըստ Խ. Աբովյանի քաջ են, ազատասեր, սակայն միաժամանակ ռազմատենչ են ու վայրագ: Նրանք կռվում են հարեւան ժողովուրդների՝ թուրքերի, պարսիկների, հայերի, նույնիսկ իրար դեմ, հակված են կողոպուտների, հափշտակությունների ու թալանների: Նրանց մեջ արյունակցական վրեժը խստորեն պահպանվում է եւ պարտադիր կարգով պետք է ի կատար ածվի նույնիսկ երկար տարիներ անց, իսկ երբեմն էլ կարող է լուծվել թշնամական ամբողջ ցեղի բնաջնջմամբ. «Ինչքան նախապետական ու ասպետական է նրանց նիստ ու կացը, այնքան էլ հասարակ մարդը հոգով ու մարմնով ամուր կապված է իր ցեղապետներին: Վերջինիս հեղինակությունը եւ խոսքը միշտ սուրբ եւ անդրժելի է համարվել առաջինի համար: Ցեղապետի մի նշանով ամեն ոք պատրաստ էր մեռնելու, ով միայն մարտունակ էր համարում իրեն: Բավական էր միայն մի թեթեւ արատավորել ցեղի՝ հաճախ առանձին անհատի պատիվը, այո՛, հաճախ նույնիսկ կատակով ասված մի խոսք, որպեսզի մի ամբողջ գավառ հրի ու սրի մատնվեր: Արյան վրեժը հագեցվում է երբեմն մի ամբողջ ցեղի ոչնչացումով»[15]:

Եթե վրիժառություն ծագի նույնիսկ ընտանիքի թանկագին անդամներից մեկի մահվան հետեւանքով, եւ արյունարբու ավազակների մի ամբողջ ոհմակ պատսպարվի այդ տանը, ապա բոլորն էլ զենքերը պատյան են դնում եւ երկու կողմերն էլ բաժանվում են միմյանցից որպես բարեկամներ: Նմանապես այն դեպքերում, երբ հանցավորն ինքը զգալով իր թուլությունը եւ իր արյունածարավ թշնամու գերազանցությունը՝ սուրը ուսից կախած. ոչ սովորականի նման թեք, այլ ուղիղ, թեւի տակ դրած մի կտոր կտրավ, որպես պատան եւ իբր կատարյալ հպատակության նշան, երեւա իր հակառակորդի կամ ցեղապետի տանը, ապա ամեն ինչ մի հարվածով լուծված է համարվում, եւ եթե նրան որեւէ մեկը նվազագույն վիրավորանք անգամ հասցնի, իսկական դժոխք կընկնի:

Խ. Աբովյանը քրդին հակիրճ բնութագրել է այսպես. «առնական կեցվածք, չափավոր, վայելուչ վարք, կոպիտ արտաքին տեսք, ուժեղ, մկանուտ մարմին, հռոմեական արծվաքիթ, լայն եւ խայտաբղետ զգեստներ՝ սրանք են արտաքին եւ ներքին նշանները եւ հատկությունները յուրաքանչյուր քրդի....»[16]:

Խ. Աբովյանը «Քրդեր» ուսումնասիրության մեջ տալիս է քրդի ընդհանուր բնութագիրը այսպես. «Քրդերին կարելի է կոչել Արեւելքի ասպետներ այդ բառի լիակատար իմաստով,

13 Տե՛ս **Խ.Աբովյան**, անդ, էջ 346:

14 **Խ.Աբովյան**, Ակնարկ քրդերի ծագման, ազգային հատկանիշների, լեզվի, բարքերի եւ սովորույթների մասին. ԵԼԺ, հ. 8 էջ 259:

15 **Խ.Աբովյան**, անդ, էջ 347:

16 Անդ, էջ 349:

եթե միայն նրանք նստակյաց կյանք վարեին: ***Ռազմասիրություն, պարզասրտություն, ազնվություն, անսահման հավատարմություն, իրենց իշխաններին, տված խոսքի կատարում, հյուրասիրություն, արյան վրիժառություն ու տոհմական թշնամություն մինչև իսկ մերձավոր ազգականների մեջ, հափշտակամոլություն, ավազակամոլություն և անսահման հարգանք, որ նրանք տածում են կնոջ հանդեպ,- ահա այն առաքինությունները և հատկությունները, որ ընդհանուր են բուրդ ժողովրդին»***[17]:

Քրդերի տնտեսական կենցաղի և նյութական մշակույթի բնութագիրը- Խ.Աբովյանը քրդերին բաժանել է նստակյաց և քոչվորական կենցաղ վարող խմբերի: Քոչվորները զբաղվել են անասնապահությամբ, իսկ նստակյաց կյանք վարող քրդերը՝ հողագործությամբ, արհեստագործությամբ և առեւտրով, այսինքն գյուղերում և քաղաքային վայրերում ապրողներ և հայտնի են եղել իրենց բնակավայրերի անուններով՝ Սլիվանցի, ոշկոտանցի: Այդպես են կոչվել, որովհետև բնակության վայրը եղել է Սլիվանը (Տիգրանակերտ), իսկ Բաղեշում, Մուշում, Սասունում կոչվել են ոշկոտան: Նրանք ձմռանը ապաստան են տվել քոչվոր քրդերին իրենց գյուղերում և որպես հատուցում, (միշտ զինված են եղել) պաշտպանել են նրանց արտաքին հարձակումներից: Փաստորեն վաչկատուն քրդերը պատուհաս էին նստակյացների գլխին, քանզի վերջիններս պարտավոր էին ամբողջ ձմռանը մինչև սար բարձրանալը օթեւան տալ նրանց, ապահովել վառելիքով, անասնակերով: Ի դեպ, վաչկատուն քրդերը կոչվել են նաեւ իրենց տոհմապետների կամ ցեղապետների անուններով:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Խ. Աբովյանը չի խորացել անասնապահ եւ երկրագործ քրդերի կենցաղի մանրամասների մեջ:

Առեւտուր եւ փոխանակություն- Քրդերի հիմնական զբաղմունքը անցյալում վաչկատուն կյանքն է եղել: Վարձվում էին զինվորական ծառայության եւ զբաղվում էին հիմնականում ավազակությամբ ու հափշտակությամբ: Իրենց պարենային պաշարի, գործվածքեղենի մի մասը վաճառում էին մոտակա քաղաքներում՝ զենք, զգեստ, կենցաղային իրեր գնելու համար: Տղամարդու ամբողջ հագուստը, ըստ Խ. Աբովյանի, գնում էին միայն հայ վաճառականներից: Քոչվոր քուրդը դրամական հաշվի մասին պատկերացում չի ունեցել, հաշվել են մե՛րթ մատներով, մե՛րթ համրիչի դեր կատարող մանր քարերով, կամ էլ դիմել են քաղաքներում ապրող եւ հաշիվ իմացող քրդի միջնորդության: Քուրդը երբեք ոտք չի դրել թուրքի խանութ, նրա համար վստահելին հայն է եղել[18]:

Քուրդ տղամարդը սեփական տանը ոչնչով չի զբաղվել, բացի իր հոտը արածեցնելուց կամ հովվություն անելուց: Շուկա է տարել վաճառելու կարագ, պանիր եւ անասնապահական այլ մթերքներ ու հումք՝ բուրդ, կաշի եւ այլն:

Քրդերի նյութական մշակույթը- Քրդերի բնակարաններին անդրադառնալով՝ Աբովյանը միայն մեկ անգամ է հիշատակում վրանը, որը հարմար էր քոչվոր քրդերի տեղափոխումների համար: Նրա նկարագրած վրանը աչքի է ընկնում սեւ գույնով: Իսկ իշխա-

17 **Խ.Աբովյան**, Քրդեր. Անդ էջ 381:
18 Տես **Խ.Աբովյան**,անդ, էջ 386:

նական վրանները նման են եղել արաբականին, բայց սպիտակ գույնի: Սեւ գույնը նրանց համար նույն նշանակությունն ուներ, ինչ ծիրանին հայերի, որ կրել են միայն թագավորները:

Տ. Արիստովան եւս իր աշխատության[19] մեջ գրում է, որ քոչվորական կյանք վարող քրդերի համար բնակարան է հանդիսացել վրանը, որը պատրաստել են հողի մեջ ամրացված փայտե երկար, բարակ ձողերից, որոնց վերին մասը ամրացվել է պարանով: Վրանի վրա գցել են այծի մազից հյուսված գործվածք, սովորաբար սեւ գույնի: Այն ծածկել է ամբողջ վրանը, բացի մուտքից:

Խ. Աբովյանը նկարագրում է նաեւ քրդերի ու եզիդիների տարազը: Խոսելով կանանց տարազի մասին՝ նա հիշատակել է երկու երկար շապիկ, որոնք կրծքի վրա կտրվածք են ունեցել: Դրանք կարված են եղել կոշտ ու կոպիտ կտորից, գոտին, վարտիքը՝ նույնպես, գլուխները կապել են սպիտակ կամ կարմիր գլխաշորով: Մինչդեռ բեկերի եւ ավագների կանայք «պճնազարդվում եւ հագնվում էին մեծ ճաշակով, ման էին գալիս մետաքսե թանկագին զգեստներով, լանջն ու գլուխը զարդարում էին բազմաթիվ թանկարժեք ակներով, արծաթով, ոսկով, մարգարիտով եւ շրջապատված էին ստրուկների եւ ստրկուհիների խմբերով»[20]: Մազերը, որ արձակում էին մեջքի վրա, սովորույթի համաձայն զարդարում էին մանրագույն, էժանագին մարգարտով: Չեն կրել ոտնաման, տարվա բոլոր եղանակներին ման են եկել բոկոտն, ապրել են ծանր աշխատանքով եւ զրկանքներով, սակայն պատերազմասեր ամազոնուհիների նման հայտնի էին իրենց քաջությամբ եւ անվախությամբ: Հագնվում եւ զինվում էին տղամարդկանց նման, երբեմն մասնակցում էին կռիվներին, իրենց ամուսինների հետ պատերազմ գնում[21]:

Տղամարդու տարազը նկարագրելով՝ Աբովյանը նշում է, որ նրանք կրել են մահուդե բաճկոն, որը զարդարված է եղել մետաքսե կամ բրդե թելերով, որովհետեւ այն հագել են միայն հարուստները, լայն սպիտակ շալվար: «Նրանց գլխի համարյա միշտ կարմրագույն ապարոշները՝ մի քանի խայտաճամուկ թաշկինակներից փաթաթան արած, նրանց պայծառ գույնի բրդե եւ մետաքսե ժապավեններով ասեղնագործած բաճկոնները, ճերմակ վարտիքները տարազային մի ուրույն համալիր են կազմել[22]: Խ. Աբովյանը թվարկում է նաեւ քրդի սիրած զենքերը. ատրճանակը, թուրը, վահանը, կարաբինը, ճկուն եղեգնափայտի գլխին հագցրած տեգը, որ մի ծայրից զարդարված էր սեւ ձյութի նման խիստ փետուրով: Ըստ հեղինակի՝ տեգը քրդի ամենամահաբեր զենքն էր ճարպիկ եւ վարժ ձեռքին, իսկ զենքերի ընտրությունը կապված էր քրդի անձնական քաջության եւ կռիվների հարձակողական բնույթով: Քրդի հագ ու կապը, քրդական զինավառ գունդը, ըստ Խ.Աբովյանի՝ «իր գեղեցկությամբ կարող էր մրցել որեւէ գվարդիական հեծելագնդի հետ: Նրանց բոլոր զենքերը նախատեսված են եղել ավելի շատ հարձակման նպատակին: Այս զենքերը, կարծես տղամարդկանց համար եղել են նաեւ յուրատեսակ զարդեր՝ կազմելով տարազի անբաժան մասը»[23]:

Խ. Աբովյանը նկարագրել է նաեւ եզիդիների հոգեւորական դասի տարազը: Նրանք կրել են մարմնին կպած սեւ, բրդե կոպիտ զգեստներ, ինչպես աշխարհիկ մարդիկ[24]:

---

19 **Т.Ф. Аристова**, Курды Закавказья, М., 1966, էջ 67-68:

20 Տես **Խ.Աբովյան**,անդ, էջ 385:

21 Տես *անդ*,էջ 385:

22 Տես անդ, էջ 387:

23 Անդ, էջ 387:

24 Տես անդ, էջ 409:

Խ. Աբովյանը հիշատակություններ ունի քրդուհիների կրած զարդերի վերաբերյալ, որոնցով հիմնականում զարդարել են իրենց մազերը: Դրանք եղել են էժանագին մարգարիտներ կամ մետաղե տարբեր զարդեր:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասի քրդերի տարազը գրեթե ուսումնասիրված չէ՝ նրա այս վկայությունները շատ արժեքավոր են: Դրանք միտված են ամբողջացնելու քրդերի տարազի մասին պատկերացումները: Արժեքավորելով Խ. Աբովյանի վկայությունները տարազի մասին՝ պետք է ասել, որ դրանք շատ բաներով համընկնում են ինչպես Եղիազարովի[25], այնպես էլ ավելի ուշ շրջանի հետազոտողների վկայությունների հետ:

Խ. Աբովյանը քրդերի ուտեստին անդրադարձել է նրանց մոտ հյուրասիրության եղած պահին: «Ամբողջ արևելքում,- նշում է նա,- առասպել է դարձել քրդերի հյուրասիրությունը[26]: Այս մասին է վկայում նաև քրդագետ Բայազիդին[27]: Նկարագրելով Իբրահիմ աղայի տանը ականատես եղած հյուրասիրությունը՝ նա միաժամանակ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում քրդերի ուտեստի և ըմպելիքների մասին: Տափակ պղնձե սկուտեղների մեջ մատուցել են կերակուրներ. եփած միս, փլավ, պանիր, խորոված միս, բրնձե ապուր, կարագ[28]: Քրդի ամենօրյա ճաշը բաղկացած է եղել փլավից, մանր կտրտած, բրնձի, սոխի, պղպեղի հետ խառնած, ապա գնդած ու բրնձի ապուրի մեջ եփած տավարի մսից, խորոված միսից, պանրից և եռացրած կաթից: Այս բոլոր կերակուրները մատուցել են ճաշելուց առաջ. ուտելիքը պղնձե մեծ սկուտեղներով և ըստ սովորույթի դրվում էր սփռոցի մեջտեղը կամ հյուրի առաջ. ձեռքերը լվանալուց հետո ամենքը բազմում էին ավագության կարգով: Ուտելիքը վերցնում էին մատներով: Մեկ սկուտեղից կարող էին օգտվել միայն երեք հոգի: Տանտիրոջ, նրա ընտանիքի և հյուրի ճաշելուց հետո նույն սփռոցի վրա ճաշում էին ծառաները: Մի շարք տեղերում ծառաներն առանձին են ճաշել: Ճաշից հետո նորից լվացել են ձեռքերը և սուրճ խմել[29]:

Խ. Աբովյանի հիշատակություններից երևում է, որ քրդերը չեն խմել թեյ և օղի. «Եղբայրներից մեկը թեյ էր պատրաստում,- գրում է նա,- այն էլ իմ պատճառով, որովհետև նրանք թեյ չէին խմում» կամ «Իմ պատճառով չէին մոռացել նաև օղին, որը բերել էին մի շատ հեռավոր գյուղից»[30]:

Ի տարբերություն քրդերի, եզիդիները օգտագործել են օղի և գինի, քանի որ նրանց կրոնական հավատալիքները դրանց օգտագործումը չէր արգելում: Գինի խմելիս բաժակի մեջ ոչ մի կաթիլ չպետք է մնար, որ ոչ մի կաթիլ ներքև չթափվեր, հակառակ դեպքում դա կհամարվեր ապրծո պատիժ[31]:

Քրդերի հասարակական-ընտանեկան կենցաղի բնութագիրը- Քրդական ընտանիքի, ընտանեկան սովորույթների, ծեսերի, նրանց համայնքի և համայնական սովորույթների մասին Խ. Աբովյանը բավական նկարագրություններ է թողել:

Դեռևս Ի դարի 20-ական թվականներին քրդերը պահպանել են նահապետական մեծ

25 **С. А. Егиазаров**, Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губерни, Тифлис, 1884, էջ 29-30:
26 Անդ, էջ 387:
27 Տես **М. М. Баязиди**, Нравы и обычай курдов, М., 1972, էջ 16:
28 Տես **Խ.Աբովյան**, էջ 349:
29 Անդ, էջ 384:
30 Անդ, էջ 258:
31 Անդ, էջ 263:

ընտանիքը (մալա մազրն), որը բաղկացած էր մի քանի սերունդներից[32]: Այդ ընտանիքը բաղկացած է եղել 30-70[33]:

Քուրդն ըստ ավանդույթի իր խոսքի տերն է, քանի դեռ նրա հյուրն ես և նրա պաշտպանությանն ես ապավինել. նման դեպքերում նա իր կյանքն էլ չի խնայի հյուրի համար, «եթե որևէ մեկը կհամարձակվի ձեռք տալ նրան ապավինողին՝ հյուրին»: «Հյուրասիրությունը քրդի համար լավագույն առաքինություններից մեկն է»,- գրում է Խ.Աբովյանը: Հյուրով հատուկ զբաղվողը տանուտեր, ունեւոր քուրդն է: Ամեն մի տանուտեր քուրդ իր առաջին պարտքն է համարել ոչխար մորթել եկած հյուրի պատվին և երբեք ճանապարհ չի գցել առանց ընծայի, որ սովորաբար լինում էր ընտիր նժույգ կամ զենք: Ըստ նրա հավատման, ի տարբերություն արևելյան ժողովուրդների, ականավոր հյուրին դիմավորում էին ոչ թե խոնարհումի՝ «ես քո ոտքի հողն եմ», կամ՝ «ես հոգով, սրով քո սրբուկն եմ» խոսքերով, այլ՝ առանց շողոքորության՝ «Դու մեր եղբայրն ես, դու մեր աղան ես, մեր աչքի լույսը, թող մեր բարեկամությունը հավերժ լինի»[34]:

Տանուտերն ունեցել է իր անձեռնմխելի նստատեղը, որտեղ փռված են եղել գորգեր, փափուկ ներքնակներ և նրանց երկու կողմերում դրված են եղել բարձեր: Ավագի խոսքը մեծ հեղինակություն է վայելել: Նրա ձայնը և կամքը ընտանիքում անխախտելի օրենք է եղել: Այս նկարագրությունից կարելի է եզրակացնել, որ այդ ընտանիքներում եղել է աշխատանքի որոշակի բաժանում, յուրաքանչյուրն իմացել է իր անելիքը:

Քրդական ընտանիքում տանուտերը կամ ցեղապետը թույլ չեն տվել, որ մարդիկ սողան իրենց շուրջը, այլ խորին հարգանքով և պատկառանքով են լցված եղել մեծերի հանդեպ: Համայնքի ավագներն իրենց ճաշը և ընթրիքը վայելել են իրենց ցեղապետի մոտ: Մատուցողները երիտասարդներն էին. նախ ճաշում էին ավագ, տարեց տղամարդիկ: Ցեղապետի հարգանքը ժառանգական է եղել և մշտապես, ունեցել է իրավունք հրամայելու, Աբովյանի բառերով ասած՝ «այո՛, նույնիսկ կյանքի և մահվան վրա»: Որպես պատվավոր, տիտղոս ցեղապետերի անվանը ավելացնում էին աղա թուրքական բառը: Նրանց պատվին հասցրած նվազագույն վիրավորանքի կամ իշխաններից մեկի հասցեին ուղղված որևէ ծաղրանքի համար հաճախ ապստամբել են ամբողջ ցեղեր և խիստ վրեժխնդիր են եղել վիրավորանք հասցնողներից[35]:

Խ. Աբովյանը հարուստ վկայություն ունի ընտանիքում քուրդ կնոջ իրավական վիճակի մասին: «Չնայած քուրդ ժողովրդի վայրի և անսանձ բնավորությանը,- նշում է Աբովյանը,- նրանց մեջ գերակշռում է զուտ ասպետական մի առաքինություն, այն է՝ նրանց տածած հարգանքը իգական սեռի նկատմամբ»[36]: Նրանց հարգանքը կանանց, նույնիսկ քրիստոնյա կանանց հանդեպ արժանի է զարմանքի և ընդօրինակման,- նշում է հեղինակը: Թշնամու կալվածքը ասպատակելու ժամանակ էլ նրանք աչքի էին ընկել իրենց հեզ և քնքուշ վարվեցողությամբ կանանց հետ: Մինչև իսկ պատերազմի ժամանակ և գերի վերցրած սրբկուհիներին նրանք չեն խիզախել կնության վերցնել՝ առանց նրանց համաձայնության: Քրդերը

32 Տես **Т. Ф., Аристова**, նշվ. աշխ., էջ 143:
33 Տես **Ամինե Ավդալ,** Անդրկովկասի քրդերի կենցաղը, Եր., 1957, էջ 22:
34 **Խ.Աբովյան,** Ակնարկ, անդ, էջ 348:
35 Տես **Խ.Աբովյան,** անդ, էջ 381:
36 Տես **Խ.Աբովյան,** անդ, էջ 381:

սրբացրել են կնոջը: Եթե արյան վրեժի կապաղի պահին քրդուհին միջնորդեր, կռվողները կմեղմանային եւ նույնիսկ կներեին միմյանց: Անգամ երբ զինված մարտիկները ներխուժեին թշնամու վրանը կամ գյուղը, բավական է որեւէ միջնորդող կնոջ ներկայությունը, որպեսզի նա մեղմանա, ներում շնորհի երկարամյա արյան վրեժին ենթակա անձնավորությանը: Անհասկանալիության է հասնում նրանց հարգանքը կանանց սեռի, հատկապես օտարազգի կանանց նկատմամբ: Երբեք, ո՛չ մի դեպքում նրանք չեն դիպչում կուսական անձեռնմխելիությանը, նույնիսկ ամուսնացած կանանց պատվին, եթե սրանք նրանց ձեռքն ընկնեն անգամ ամայի դաշտում: Գերի ընկած կանանց հետ վարվում են մեծագույն հարգանքով, սիրով ու քնքշությամբ, մինչեւ որ սրանց ազգականները եւ գնեն կամ իրենք որոշեն իրենց ճակատագիրը: Հակառակ դեպքում ասում էին՝ «Թո՛ղ իմ գլուխը փաթաթեն իմ կնոջ լաչակը»[37]: Քուրդ տղամարդու համար ամենաանարգական խոսքն է «Կնոջդ լաչակը գլխիս մնա, եթե քեզ ներեմ» կամ էլ «Թող կնոջդ վարտիկը իմ գլխին լինի»[38]:

Արովյանը առանձնապես բարձր է գնահատում քուրդ կնոջ բարոյական հատկանիշները, շնորհքը. «Նրանք գործում են գեղեցկագույն գորգեր, թաղիքե ծածկոցներ եւ բրդե այլ հյուսվածքներ, որոնց ներկերը իրենք են պատրաստում, բայց եւ միաժամանակ աշխույժ են, ուրախ, բերկրալի, ազատ… նրանք երգում են դաշտում, ջրի գնալիս, անասուններին արձակելիս: Նրանց բարքերի վեհությունը վերին աստիճանի արժանի է ուշադրության եւ հիացմունքի»[39]: Ունեւոր եւ անվանի քրդի տանը գեղեցիկ կինը բոլորովին չի երեւում, իսկ հասարակ քրդի տանը՝ ընդհակառակը, նա նույն խստությամբ փակի տակ չի մնում: Հասարակ քրդուհին եւրոպացիների հետ վարվում է բավականաչափ ազատորեն եւ քաղցրությամբ, եթե միայն հավաստիացած է, թե իրեն չեն կարող տեսնել ո՛չ պառավները եւ ո՛չ էլ այրերը: «Օտարազգիների առաջ նրանք չեն շփոթվում եւ երբեք էլ չեն ծածկում երեսները»[40]: Մեծամեծների կանայք անսահման իշխանություն են ունեցել իրենց ամուսինների եւ ոչ պակաս ազդեցություն նրանց ռազմարշավների վրա, այնպես որ արյան վրիժառության կապաղի բռնկման կամ մի այլ գժտության պահին, բավական է, որ որեւէ կին խնդրի, կամ հենց տաք կռվի ժամանակ միջամտի, որպեսզի այդ բոլորը, կարծես, մագնիսական ուժով, հարթվի[411]: Որքան էլ նրանք սրբացրել են կանանց, այնուամենայնիվ, չեն հանդուրժել կանանց անհավասարությունը: Ամուսնական հավասարությունը խախտող կնոջը կամ իր սիրածին դավաճանող աղջկան մահ է սպասել: «Կնոջ անհավասարության նկատմամբ քուրդն ավելի կատաղի է, քան վագրը»: Աղջիկը պետք է փախչեր իր սիրածի հետ, եթե նույնիսկ ծնողներն ու ազգականները դեմ էին նրանց ամուսնությանը[42], քրդական ընտանիքում, չնայած նահապետական կարգ ու կանոնին, այնուամենայնիվ քրդուհին ուներ զգալի կշիռ եւ ազատ էր ինչպես եվրոպացի կինը:

Քուրդ տղամարդկանց հիմնական մասը տարվա զգալի ժամանակը կտրված էր ընտա-

37 Անդ, էջ 388:
38 ***Խ.Արովյան***, անդ, էջ 252:
39 Տես ***Խ.Արովյան***, , էջ 385:
40 Անդ, էջ 384:
41 Տես **Խ.Արովյան**, ԵԼԺ,հ.8, էջ 347:
42 Տես **Խ.Արովյան**, ԵԼԺ,հ.8, էջ 254:

նիքից[43*], եւ կամա-ակամա կինն ստիպված էր լինում միջամտել ընտանեկան, երբեմն նաեւ հասարակական լուծում պահանջող գործերին: Նրա վրա էր ընկած տնային գործերի ողջ ծանրությունը, վայելել է ընդհանուր հարգանքն ու կարեկցությունը: Քրդերի կարծիքով կինը ազնվագույն նժույգ է, որին պետք է խնամել, պաշտպանել, բայց եւ սանձը միշտ ձեռքում պահել, որպեսզի չկարողանա իր մեջքը ուրիշ որեւէ մեկի դարձնել, թե չէ փորձանք կրերի մարդու գլխին: Սովորաբար քուրդ կանայք քիչ էին ենթարկվում սահմանափակումների, աչքի էին ընկնում խիզախությամբ եւ քաջությամբ: Երբեմն տղամարդու պես հագնված ու զինված՝ հետեւել են ամուսիններին, մասնակցել կռիվներին եւ պակաս սիրագործություններ չեն կատարել, քան տղամարդիկ[44]: Մեծագույն անարգանքը, որ նման դեպքերում կարող է հասցնել մի ցեղ կամ համայնք մյուսին, այն է, որ կանանց վարտիքները հանում են, սակայն առանց նրանց պատվին դիպչելու: Նրանց հասկացողությամբ՝ ոչինչ չի կարող գերազանցել նման ոճրագործությանը[45]: Այս հանգամանքը բացատրվում է քրդերի մեջ տոհմային մայրիշխանական կարգերի մնացուկների զգալի պահպանվածությամբ:

Թեեւ մահմեդական կրոնը չէր արգելում բազմակնությունը, բայց դա վերաբերում էր առավել հարուստ շրջաններին: Բազմակնությունն անցյալում տարածված էր թե՛ մահմեդական, թե՛ քուրդ եզիդիների մեջ: Խ. Աբովյանը գրում է. «Հարուստ եւ նշանավոր մարդիկ թույլ էին տալիս իրենց ունենալու միաժամանակ երկու կին, բայց այնքան հաճախակի չէին փոխում իրենց կանանց, ինչպես շիա քրդերը»[46]: Էնգելսի վկայությամբ «իրականության մեջ տղամարդու բազմակնությունն անշուշտ ստրկության հետեւանք է եւ մատչելի է բացառիկ դիրքեր գրավող առանձին անհատների համար միայն»[47]: Ընդհանրապես, Անդրկովկասի քրդերի մեջ ընդունված էր ամուսնության վեց ձեւ. «բեշիկ քյարթմա», «նշանկրեն», առեւանգում, «սարդառունշպանդն», «բարդելի», «բազմակնություն»[48]: Այս ձեւերից Խ. Աբովյանի աշխատության մեջ հանդիպում ենք «բեշիկ քյարթմային» եւ առեւանգմանը, ըստ որում ամուսնությունների մեծ մասը կատարվել է առեւանգման միջոցով: Երբ կնքվել է քյաբին[49], այսինքն՝ ամուսնության դաշնը, ապա երիտասարդ զույգին եւ նրանց ծնողներին հաշտեցրել է նա, ում մոտ որ պաշտպանություն են գտել երիտասարդները[50]: Միաժամանակ Խ. Աբովյանը գրել է գնմամբ ամուսնական սովորույթի մասին. «Ոչ մի ամուսնություն չէր կատարվում առանց ընծաների: Ինչպես արեւելյան ժողովուրդներին էր բնորոշ, երբ հարսնացուի ծնողները եւ ազգականները իրենց համաձայնությունն էին տալիս, փեսացուի հայրը պարտավոր էր նրանց ուղարկել թանկարժեք նվերներ: Երբ երկու կողմերը ավարտում էին իրենց բանակցությունները եւ սակարկումները «խալանի»» կամ գլխագնի վերաբերյալ, հրավիրվում էր մոլլան, եւ փեսացուն էլ հարսնացուին էր հանձնում նշանի մատանին՝ քյաբինը[51]:

---

43 Քուրդ տղամարդը բացի թալանից, կողոպուտից, որսից, ձիավարժությունից անասուններ, այլեայլ մթերքներ շուկա տանելուց, սենյակում, ինչպես եւ վրաններում ուրիշների հետ անգործ նստելուց, զրուցելուց եւ ծխելուց, ուրիշ ոչինչ չի հասկանում տնային այլ գործերից. այդ բոլորը կնոջ գործն է (տե՛ս **Խ. Աբովյան,** անդ, էջ 347):

44 Տե՛ս **Խ.Աբովյան,** ԵԼԺ, հ. 8, էջ 367: Հմմտ. **Բաֆֆի,** Ինչ է քուրդը եւ ի՞նչ է թուրքը.- Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր., 1956, էջ 374, **Մ. Մ. Բայազա,** էջ 55:

45 Տե՛ս **Խ.Աբովյան,** ԵԼԺ, հ. 8, էջ 348:

46 Տե՛ս **Խ.Աբովյան**, անդ,էջ 385:

47 **Ֆ. Էնգելս,** Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության եւ պետության ծագումը, Եր., 1965, էջ 80:

48 Տե՛ս **Ամինե Ավդալ**, նշվ.աշխ., էջ 42:

49 Տե՛ս **Խ.Աբովյան**,անդ, էջ 254:

50 Տե՛ս անդ:

51 Տե՛ս **Խ.Աբովյան**,անդ, էջ 384-385:

Քուրդ աղջիկներին շատ փոքր հասակում են ամուսնացրել, նույնիսկ տասը տարեկանից: Պետք է նշել, որ քրդերի մեջ նշանված հարսնացուների համար մեծագույն խայտառակություն էր իրենց երեսը ցույց տալ նույնիսկ կին ազգականուհիներին ամուսնությունից առաջ եւ հետո: Ամենամերձավոր ազգականները միայն ընծաների եւ խոստումների միջոցով կարող էին նրան քողազերծ անելու պատվին արժանանալ:

Խ. Աբովյանը ակնարկ ունի նաեւ փղաբերքի սովորույթների մասին: Նա գրում է, թե «հայտնի են հազարավոր օրինակներ, երբ քրդուհին բաց դաշտի մեջ երեխա է բերել եւ հետո երեխան, փայտն ու ջուրը հետն առած՝ տուն է գնացել»[52]:

Խ. Աբովյանը հակիրճ բնութագրել է նաեւ ժողովրդական բժշկությունը: Նա գրում է, թե քրդի համար բժիշկ գոյություն չունի, բայց ճանաչված են ժողովրդական հեքիմները՝ կանայք, որոնք բուսաբուժությամբ բուժում են մի քանի տեղական հիվանդություններ: Վիրաբուժությունը ամենից լավ նրանք են հասկանում, ինչպես եւ բոլոր ասիական ժողովուրդները: Քրդերը երկարակյաց են՝ 120-130 տարեկան ծերունիները քիչ չեն, ընդհանրապես մեծամասնությունը հասնում է խոր ծերության[53]:

Ցեղի ազնվությունը կապարելագործելու եւ հարատեւությունը պահպանելու նպատակով քուրդ բեկերը եւ, ընդհանրապես, բարձր դասի մարդիկ դիմել են հետեւյալ քայլին. նրանք ընտրել են իրենց ազգականներից մեկին, կամ գեղեցկությամբ ու մարմնի լավ կազմվածքով հայտնի մի օտար մարդու, հրավիրել են տուն եւ խնդրել, որ այդ գիշեր փոխարինի իրենց[54]:

Ինչպես բոլոր լեռնաբնակներին, այնպես էլ քրդերին յուրահատուկ է եղել արյան վրեժի սովորույթը: Արյան վրիժառության պատճառները սովորաբար եղել են ազգականի սպանությունը, անձնական վիրավորանքը, աղջիկ առեւանգելը, հարսի անհավատարմությունը: Նման դեպքերում թշնամացել են ոչ միայն գերդաստանները, այլեւ ամբողջ ցեղեր:

Քուրդը անձեռնմխելի է համարել իր թշնամուն, եթե նա պատեհ բոպե գտնելով՝ կարողացել է մտնել նրա տունը, մոլայի կամ ցեղապետ իշխանի բնակարանը եւ թուրը գցել մեջքին կամ՝ գոտիով փաթաթել ձեռքերը: Այս գործողությունը համարվել է լիակատար խոնարհություն եւ խոստովանություն, թե նա իր կյանքը հանձնում է թշնամու ողորմածությանը: Այդ սրբազան սովորույթը խախտելը հանցանք է համարվել եւ ամբողջ ցեղը դուրս է եկել խախտողի դեմ[55]:

Խ.Աբովյանը հիշատակում է, որ քրդերը բաժանված են եղել մի քանի ցեղերի՝ իրենց ցեղապետերով: Ցեղապետի խոսքը միշտ սուրբ է եղել հասարակ մարդու համար: Ցեղապետը չի հանդուրժել քծնանքը. յուրաքանչյուրն իրեն շատ ազատ պետք է պահեր եւ խորին պատկառանք տածեր դեպի ավագը[56]: Ցեղապետներն իրենց անվանը կցել են թուրքական աղա բառը: Օրինակ՝ Սուլեյման աղա, Ավդալ աղա: Ցեղապետները մեծ տուրք են վերցրել իրենց ժողովրդից՝ բնամթերքով կամ՝ կանխիկ դրամով: Շահագործ-ման ձեւերից է եղել նաեւ տոների ժամանակ «հարուստ նվերներ սպանալ, որը կոչվել է փեշքեշ»[57]: Ցեղերի մեջ ծագած

52 Տես **Խ.Աբովյան,** անդ, էջ 255:
53 Տես անդ,էջ 256:
54 Տես անդ, էջ 386:
55 Տես անդ, էջ 388:
56 Տես անդ, էջ 348:
57 **Կ.Курдов,** Х.Абовян как курдовет-этнограф. «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ հասար գիտ. . թ. 10, Եր., 1955:

գժտությունները հարթել են ավագներն ու իշխանները: Ավագի վրանը կամ տունը փոխարինել է դպրարանին, որը մատչելի է եղել եւ՛ մեծերին, եւ՛ փոքրերին, եւ՛ ունեւոր իշխանին, եւ՛ չքավորին: Այստեղ խորհրդակցել են հասարակական գործերի մասին, ողջ օրը խոսել են, ծխել, սուրճ խմել: Ավագները նստել են գորգերի վրա. յուրաքանչյուրն իր տեղն է ունեցել, երիտասարդները մնացել են կանգնած: Նույնիսկ գյուղի տանուտերերի կրտսեր որդիները իրավունք չեն ունեցել նստելու ծերերի ներկայությամբ եւ պետք է սուրճ պատրաստեին ու ծխամորճ մատուցեին: Երբ ավագը ցանկացել է դուրս գալ, նրան օգնել են երիտասարդները. մեկը հողաթափերն է հագցրել, մյուսը՝ ձեռքն է բռնել, մյուսի վրա ավագն է հենվել եւ այլն: Երբ նա նորից ներս է մտել, բոլոր նստածները կանգնել են եւ նստել են միայն այն ժամանակ, երբ ավագն արդեն նստած էր բարձի վրա[58]:

Խ. Աբովյանը ուշադրություն է դարձրել քրդական ընտանեկան եւ համայնքային հյուրասիրության վրա: Ըստ նրա՝ քրդերի հյուրասիրությունը ամբողջ Արեւելքում առասպել էր դարձել: Նրանք հյուրին նայում են որպես աստծո առաքյալի: Քրդական համայնքում հյուրասիրության դասական օրինակ է Իբրահիմ-աղայի տանը հյուրընկալելու արարողությունը, որն էլ, որպես ազգագրական ուշագրավ նյութ, մեջ ենք բերում գրեթե ամբողջությամբ. «Արդեն առաջուց գիտեին, որ ես նրանց պիտի այցելեմ: Հենց որ նրա դռան առաջ երեւացի, ինձ ընդառաջ եկավ մի պնդակազմ քուրդ, համարյա ձեռքերի վրա իջեցրեց ինձ ձիուց, եւ նրան հետեւող ծառան առաջնորդեց ինձ զոմի սենյակը: Իմ երեւալը այնտեղ ամեն ինչ շարժման մեջ դրեց: Ես այնտեղ գտա բազմաթիվ մարդիկ: Բոլորը ոտքի ելան եւ վազեցին ինձ ընդառաջ, բացառություն չկազմեց նույնիսկ ինքը՝ Իբրահիմ աղան: Հանձնարարականի սպասող երիտասարդներից մեկը հանեց իմ կոշիկները, երկու հոգի էլ բռնեցին թեւերս, այնպես որ ես չգիտեի՝ ինչպես վարվել: Բարի գալուստի մաղթանքները անցնում էին բերնից բերան, բայց այնպես սրտանց, որ հազիվ թե ես որեւէ տեղ երբեւէ զգացած լինեմ: Վերը, մի անկյունում, որտեղ գտնվում էր տանտիրոջ անձեռնմխելի նստատեղը, փռել էին գորգեր, փափուկ ներքնակներ եւ նրանց երկու կողմից՝ մեծ բարձեր: Այդտեղ պիտի ես նստեի: Իմ ձախ կողքին նստած էր ինքը՝ սիրալիր տանտերը, իմ դիմաց՝ ահռելի, բարձր հասակով մի ծերուկ: Մի քանիսը շարունակ կանգնած էին ոտքի վրա, իմ հետեւն էլ՝ երկու երիտասարդ, ինձ ծխամորճ եւ այլ հարկավոր բաներ մատակարարելու համար: Սկզբում ես կարծում էի, որ դրանք նրա ծառաներն են, բայց որքան մեծ եղավ իմ զարմանքը, երբ մի քիչ հետո իմացա, որ բոլոր այդ ներկա եղողների մեծ մասը նույն այդ ընտանիքի անդամներն էին»[59]: Ճոխ հյուրասիրությունը ուղեկցվել է երգ ու երաժշտությամբ: Հյուրընկալման այս սովորույթը գրեթե նույնությամբ նկարագրել է Հովսեփ Օրբելին 1911-1912 թթ. Արեւմտյան Հայաստանում, Մոկս պատմական գավառում ազգագրական եւ բանահավաքչական դիտարկումների ժամանակ: Նա այստեղ հյուրընկալվել էր հայտնի քուրդ գավառապետ Մուրթուլա բեկի տանը: Սովորույթի համաձայն Մոկսում եւս հավաքույթների կամ ճաշկերույթների ժամանակ բազմում էին բարձերին՝ ըստ ավագության կարգի, որը հիշեցնում է հին իրանական ու հայկական «Գահնամակի» կարգը[60]:

58 Տես **Խ.Աբովյան**, անդ, էջ 383:
59 Տես **Խ.Աբովյան**, անդ, էջ 257-258:
60 Տես **Ռ. Նահապետյան**, Աղձինքահայոց հյուրընկալման ավանդույթը (XIX-XX դդ), ՊԲՀ, 2005, 1, էջ 164:

Բացի սրանից, քրդերի, ինչպես եւ արեւմտահայերի մեջ սովորության համաձայն, երբ հասակավոր մարդը վրան կամ տուն էր մտնում, մի ձեռքով բռնում էր միայն ընտանիքի ավագ տղամարդու ձեռքը, իսկ մյուս ձեռքը դնում էր ճակատին: Եթե մտնողը երիտասարդ էր, պարտավոր էր հերթով մոտենալ բոլոր ավագներին եւ խոնարհաբար համբուրել ձեռքերը, իսկ վերջիններս պետք է համբուրեին երիտասարդի ճակատը եւ գլուխը, ընդունեին ողջույնով, որն ուներ նույն նշանակությունը, ինչ հայերիս «բարով եկար»-ը:

Ուշագրավ է Խ. Աբովյանի հաղորդումը մահվան եւ հուղարկավորության որոշ սովորույթների մասին: Նա գրում է, որ քրդերի համար ռազմադաշտում մեռնելը ամենապատվավոր մահն է, որն ուղեկցվում է ցնծությամբ ու երգերով, իսկ ամենամեծ խայտառակությունը, որ նրանք ողբում են աղեկտուր լաց ու կոծով, այն է, երբ տղամարդը մեռնում է բնական մահով[61]:

Քրդերի հոգեւոր մշակույթի տարրերի բնութագրությունը- Առավել հետաքրքիր են Խ.Աբովյանի հետազոտությունները քրդական ժողովրդական ստեղծագործությունների բնագավառում: Վկայություններ կան, որ նա հետաքրքրվել է քրդերի ժողովրդական պոեզիայով եւ դրվատանքով է խոսում դրա մասին: Իր «Քրդեր եւ եզիդիներ» ուսումնասիրության հավելվածում եւրոպական հանրությանը քրդերի ու եզիդիների բանահյուսությանը ծանոթացնելու համար Աբովյանը ներկայացրել է վերջիններիս պոեզիայի մի փունջ: Գերմանացի ճանապարհորդ եւ գիտնական Մ. Վագները գրել է, որ Աբովյանը իրեն է ուղարկել եզիդիների եւ քրդերի երգեր, որոնցից մի քանիսը ինքը օգտագործել է եզիդիների մասին գրած իր հոդվածում: Քրդական երգերով Աբովյանի անձնական տեսրակը այժմ պահվում է ՀՀ ԳԱ գրականության եւ արվեստի թանգարանում:

Խոսելով քրդերի ժողովրդական ստեղծագործությունների մասին՝ Խ. Աբովյանը գրել է. «Քրդերի ժողովրդական պոեզիան ապշեցուցիչ ընթացք է ունեցել եւ հասել հնարավոր կատարելության: Ամեն մի քուրդ, մինչեւ իսկ քրդուհի ի բնե հոգով բանաստեղծ է»: Նրանք ընդունակ են հանպատրաստից նոր ոտանավորներ հորինել՝ նայած առիթին[62]:

Զափազանց հետաքրքիր է ժողովրդական երգերի նշանակության մասին Խ. Աբովյանի տված բնորոշումը, որպես քրդերի ազգագրության ուսումնասիրման աղբյուրի: Այդ ուսումնասիրությունը Աբովյանին բերել է այն համոզման, որ քրդերը դարերով պահպանել են բերանացի եւ գրավոր ավանդություններով իրենց ազգային կերպարանքը, նախկին ինքնատիպությունը:

Խ. Աբովյանը գրի է առել նաեւ քրդական երգեր: Դրանցից առավել շատ են մեներգերը, քան խմբերգերը: Քրդերի մեղեդիները յուրօրինակ են,- գրել է Խ. Աբովյանը,- եւ միայն իրենց լսողությանը հաճելի[63]: Նրանց երգերի հիմքում ընկած են սերը, կարոտը, պատերազմական ընդհարումները եւ այլն: Այդ երգերը ոչ թե գրի են առնվել, այլ բանավոր փոխանցվել են սերնդից սերունդ: Քրդերը մեծ մասամբ երգել են ազգային երգեր: Քուրդ երգիչը կամ երգչուհին երգելիս ծնոտի տակ է դրել մեկ կամ երկու ձեռքերը, երկու կողմից բռնել են դեմքը, ուղիղ կանգնել են եւ առանց երաժշտական գործիքների ուղեկցության սկսել են բացականչել՝ լո՛,

61 Տես **Խ.Աբովյան**, Եզիդիները, անդ, էջ 393:
62 Անդ, էջ 349:
63 Տես **Խ.Աբովյան**,անդ, էջ 349:

լո՛ եւ դրան կցել խոսքեր[64]: Քրդերը երգել են դաշտում, ջրի գնալիս, անասուններ արածեցնելիս, հարսանյաց խնջույքներին: Քրդերը, մանավանդ քրդուհիները, բանաստեղծական արտակարգ տաղանդի տեր են: «Նրանք շատ պարզ եւ անպաճույճ երգում են իրենց հովիտները, լեռները, ջրվեժները, աղբյուրները, ծաղիկները, գենքերը, նժույգները, զինվորական քաջագործությունները, իրենց գեղեցկուհիներին, եւ նրանց հրապույրները,- այն ամենը, ինչ մատչելի է նրանց զգացմունքին եւ ըմբռնողությանը, զարդարում են համեմատություններով եւ ճգնում են ավելի եւս կենդանի ներկայացնել այդ բոլորը քաղցրանվագ երգերով...»[65]: Այնուհետեւ արձանագրում է, որ դրանք անհրաժեշտ է գրի առնել, որ մոռացության չմատնվեն. «որքան լավ կլիներ այդ բոլորը հավաքել, բայց հարկավոր է դրա համար լի գրպան եւ ազատ ժամանակ՝ գյուղից գյուղ անցնելու եւ հավաքելու համար»[66]:

Ըստ Աբովյանի՝ յուրահատուկ են նաեւ քրդերի պարերը: Տղամարդիկ եւ կանայք միասին կամ առանձին բռնում են միմյանց ձեռք, մի շրջան կազմում եւ որոշ տակտով պարում են՝ սկզբում դանդաղ, հետզհետե կատաղի ոստյուններով եւ իրար քաշելով[67]:

Երաժշտական գործիքներից, որ քրդերը օգտագործել են հարսանյաց հանդեսների ժամանակ, պետք է նշել զուռնան եւ թմբուկը[68]: Հովիվները հիմնականում նվագել են թութակ, որը պատրաստել են եղեգնից ու փայտե խողովակներից:

Խ. Աբովյանը առաջիններից էր, որ սեփական դիտարկումների հիման վրա ներկայացրել է քրդերի կյանքի, մշակույթի մասին արժեքավոր նյութեր: Դրանով նա այդ ժողովրդին հանում էր գիտական անհայտության ծիրից, դառնալով ազգաբանական, մշակութաբանական հետազոտությունների սկզբնավորողներից մեկը:

64 Անդ, էջ 379:
65 Տես **Խ.Աբովյան**, անդ, էջ 247:
66 Անդ:
67 Տես անդ, էջ 256:
68 Տես **Խ.Աբովյան**, էջ 378: